

TO‘RTINCHI AVLODNING FAOL VAKILI

An active representative of the fourth generation

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek folklorshunosligining rivojlanishiga munosib hissa qo‘shgan olimlar bajargan vazifalarga ko‘ra shartli ravishda besh avlodga ajratilib, ular orasida to‘rtinchi avlodga mansub Umurzoq Jumanazarovning ilmiy faoliyati haqida so‘z yuritiladi. Shuningdek, olimning ilmiy ishlariga munosib baho beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek folklorshunosligi, tarixiy janrlar, qo‘shiq, tarixiy dostonlar.

Abstract. In the article, scientists who have made a worthy contribution to the development of Uzbek folkloristics are conditionally divided into five generations according to their research tasks, and among them, the scientific activity of Umurzoq Jumanazarov, who belongs to the fourth generation, is discussed. In addition, a worthy assessment is given to the scientific works of the scholar.

Keywords: Uzbek folkloristics, historical genres, song, historical epic poems.

O‘zbek folklorshunosligi gumanitar fan tarmog‘i sifatida XX asrning dastlabki 20 yilligida shakllandi. Bu davrining barcha sohalarida bo‘lgani kabi folklorshunoslik ham xalq og‘zaki ijodi asalarini yozib olish, dastlabki nashr ishlarida keng jamoatchilik vakillari, adib va shoirlar, sohaga qiziquvchi jonkuyarlar, millat oydinlarining ham munosib hissalarini bo‘ldi. O‘tgan bir asr mobaynida o‘zbek folklorshunoslari xalq og‘zaki ijodi namunalari yig‘ish, tizimlashtirish, janriy belgilariga ko‘ra tasniflash hamda nazariy asoslarini ishlab chiqish yo‘lida salmoqli yutuqlarni qo‘lga kiritdi. O‘zbek folklorshunosligi shakllandi. Folklorshunoslarimiz jahon ilm-fan yutuqlari, tajribalariga tayangan holda o‘z maktablarini shakllantirdilar. Folklorshunos Sh.Turdimov o‘zbek folklorshunosligi taraqqiyotini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilar ekan, soha rivojiga qo‘shgan hissasi va bajargan ilmiy vazifalariga ko‘ra folklorshunos olimlarni shartli ravishda besh avlodga ajratadi. Olim ta’kidlaganidek, birinchi avlod vakillari o‘zbek folklorshunosligiga asos solib, xalq og‘zaki ijodi namunalari to‘plash, nashrga tayyorlash hamda dastlabki ilmiy-tavsifiy tadqiqotlarni amalga oshirishda katta xizmat qildilar. Bu avlodga Hodi Zarifov, Muzayyana Alaviya, Mansur Afzalov, Buyuk Karimiy, Zubayda Husainova kabi yirik folklorshunos olimlar mansubdir. Ikkinchi avlod vakillari folklor materiallarini ilmiy saralash, nashr etish, ularning janriy tabiatini aniqlash, ijrochilik an’analari va folklor maktablari bilan bog‘liq masalalarni tadqiq etishga alohida e’tibor qaratdilar. Ular o‘zbek folklorshunosligida mustaqil ilmiy yo‘nalishlar

**Shomirza
TURDIMOV,**
O‘zR FA O‘zbek tili,
adabiyoti va
folklori instituti
professori,
filologiya fanlari
doktori

**Yo‘ldosh
RAHMATOV,**
filologiya fanlari
doktori (DSc)

va folklor maktablarining shakllanishiga munosib hissa qo'shdilar. Mazkur avlod vakillari qatoriga To'ra Mirzayev, Muhammadnodir Saidov, Komiljon Imomov, Malik Murodov, G'ayrat Jalolov, Abdumo'min Qahhorov, Oxunjon Safarov, Safarboy Ro'zimboyev kabi zabardast folklorshunoslar kiradi. Uchinchi avlod olimlari esa asosan folklorshunoslikning nazariy va metodologik muammolarini tadqiq etishga e'tibor qaratib, janr nazariyasi, folklor poetikasi, ijrochilik an'analari va badiiy tafakkur masalalarini chuqur ilmiy tahlil qildilar. Bu avlod vakillari sifatida Omonulla Madayev, Bahodir Sarimsoqov, Farida Yo'ldosheva, Muhammadali Qo'shmoqov va Abiyr Musaqulov kabi zahmatkash olimlarni e'tirof etish mumkin. To'rtinchi avlod vakillari o'zbek folklorshunosligining turli sohalari bo'yicha fundamental tadqiqotlar yaratib, milliy folklor ilmining nazariy va amaliy asoslarini yanada boyitdilar. Bu avlodga Mamatqul Jo'rayev, Isomiddin Yormatov, Shorustam Shomusarov, Shomirza Turdimov, Jabbor Eshonqulov, Darmonoy O'rayeva va boshqa taniqli olimlar mansub bo'lib, ularning ilmiy izlanishlari o'zbek folklorshunosligini yangi bosqichga olib chiqishda muhim ahamiyat kasb etdi. XXI asrda kirib kelgan bugungi avlod esa endi bo'y ko'rsatayotgan beshinchi avlod vakillari sanaladi.

Bugungi kunda o'zining 70 yoshlik qutlug' ayyomini nishonlayotgan taniqli folklorshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Umurzoq Abdurazzoqovich Jumanazarov o'zbek folklorshunosligining to'rtinchi avlodiga mansub yetuk olimlardan biri sifatida milliy folklor ilmining rivojiga munosib hissa qo'shib kelmoqda. Uning ko'p yillik samarali ilmiy faoliyati xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plash, nashrga tayyorlash, janriy-nazariy jihatdan tadqiq etish hamda milliy folklorshunoslikning dolzarb muammolarini hal etishga bag'ishlangan.

U.A.Jumanazarov 1956-yilda Jizzax viloyatining Baxmal tumanida tavallud topgan. U dastlab o'rta ta'limni tugatgach, Samarqand davlat pedagogika institutida oliy ma'lumot oldi. Ilm-fanga bo'lgan yuksak qiziqishi va tadqiqotchilikka intilishi uni akademik muhitga yetakladi. 1978-yilda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutida (hozirgi O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti) laborant lavozimida mehnat faoliyatini boshladi. Ayni shu dargohda aspiranturada (hozirgi tayanch doktorantura) tahsil olib, folklorshunoslik sohasidagi ilmiy izlanishlarini izchil davom ettirdi.

1982-yilda akademik To'ra Mirzayev ilmiy rahbarligida "O'zbek xalq tarixiy qo'shiqlari (spetsifikasi, tasnifi va poetikasi)" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Ushbu tadqiqot o'zbek xalq tarixiy qo'shiqlarining janriy tabiati, o'ziga xos xususiyatlari, ilmiy tasnifi va poetikasiga bag'ishlangan dastlabki yaxlit tadqiqotlardan biri sifatida o'zbek folklorshunosligi taraqqiyotida muhim o'rin egallaydi hamda olimning keyingi ilmiy izlanishlari uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur nomzodlik dissertatsiyasida U.A.Jumanazarov ilk bor o'zbek xalq tarixiy qo'shiqlarining janriy tabiati, o'ziga xos xususiyatlari hamda folklor va tarixiy voqelik o'rtasidagi munosabatlar masalalarini yaxlit tarzda tadqiq etdi. Olim tarixiy qo'shiq janrining o'zbek folklori tizimidagi o'rni, genezisi, kompozitsion tuzilishi, ilmiy tasnifi, g'oyaviy-badiiy vazifasi va poetik xususiyatlarini nazariy jihatdan asoslab berdi. Shuningdek, tarixiy qo'shiqlarning xalq baxshilari repertuari shakllanishiga ko'rsatgan ta'sirini boy folklor materiallari va ishonchli ilmiy dalillar asosida yoritdi.

Tadqiqotda tarixiy qo'shiqlarda hayotiy voqelik va tarixiy haqiqatning badiiy in'ikosi, tarixiylik va badiiy to'qima o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, voqelikning folklor tafakkurida qayta ishlanish qonuniyatlari kabi muhim nazariy muammolar chuqur tahlil qilingan. Shu jihatdan mazkur dissertatsiya o'zbek tarixiy qo'shiqlarining janriy tabiati va badiiy xususiyatlarini o'rganishda mustahkam nazariy asos yaratgan fundamental tadqiqotlardan biri hisoblanadi.

Olimning tarixiy qo'shiqlar nazariyasiga oid ilmiy qarashlari keyingi yillarda nashr etilgan

“Jangovar yillar xalq poeziyasi” (1988), “Da’vatkor xalq she’riyati” (1988), “Jasorat va sadoqat talqini” (1989), “O‘zbek xalq tarixiy qo‘shiqlari” (rus tilida, 1989), “Qo‘shiq: tarix va ijod” (2007), “Tarix va xalq ijodiyoti badiiyati” (2007) kabi monografiya va ilmiy risolalarida yanada rivojlan-tirildi. Mazkur asarlarda o‘zbek xalq tarixiy qo‘shiqlarining genetik asoslari, janriy taraqqiyoti, poetikasi, ijtimoiy vazifasi hamda ularning milliy tarix va xalq badiiy tafakkurini aks ettirishdagi o‘rni ilmiy-nazariy jihatdan keng yoritilgan.

U.A.Jumanazarov keyingi ilmiy izlanishlarida qadimgi turkiy yozma yodgorliklar hamda xalq og‘zaki ijodi namunalarini qiyosiy-tarixiy tahlil qilish asosida o‘zbek xalq tarixiy qo‘shiqlarining shakllanish jarayoni, janriy taraqqiyoti va badiiy evolyutsiyasiga doir muhim nazariy xulosalarni ishlab chiqdi. Olim tarixiy qo‘shiq janrining genetik ildizlari, taraqqiyot bosqichlari va poetik xususi-yatlarini ilmiy jihatdan asoslab, o‘zbek folklorshunosligida tarixiy qo‘shiqlar nazariyasining shaklla-nishiga salmoqli hissa qo‘shdi. Uning bu boradagi ilmiy qarashlari “O‘zbek folklori ocherklari” uch jildligining 1988 yilda nashr etilgan birinchi jildida ham o‘zining nazariy ifodasini topgan.

U.A.Jumanazarov 1991 yilda “O‘zbek tarixiy folklorining janrlar tarkibi va ularning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Mazkur fundamental tadqiqot orqali olim o‘zbek xalq tarixiy folklori janrlarining genezisi, janriy tizimi va badiiy taraqqiyoti qonuniyatlarini ochib berishga xizmat qiluvchi muhim nazariy muam-molarni ilmiy muomalaga kiritdi.

Jumladan, dissertatsiyada tarixiy dostonlarning janriy mansubligini belgilovchi asosiy me-zonlar, tarixiy eposning ilmiy tasnifi, tadrijiy taraqqiyot bosqichlari, xalq baxshilari repertuaridagi o‘rni, ijro an‘analari hamda poetik xususiyatlari atroficha tahlil qilinib, ular ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan. Shu bilan birga, tarixiy voqelikning epik talqini, tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima munosabati, tarixiy folklor janrlarining o‘zaro aloqadorligi kabi dolzarb masalalar ham ilmiy tahlil obyektiga aylantirilgan.

Tadqiqotda o‘zbek xalq tarixiy dostonlari qatoriga kiruvchi “Oysuluv”, “Tulumbiy”, “Shay-boniyxon”, “Oychinor”, “To‘lg‘anoy”, “Mamatkarim polvon”, “Ochildov”, “Nomoz”, “Mardikor” kabi dostonlar real tarixiy voqealarning badiiy talqini xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ilmiy tasniflangan. Olim mazkur dostonlarni tarixiy-qahramonlik, tarixiy-fantastik, tarixiy-konkret va avtobiografik turlarga ajratib, o‘zbek xalq tarixiy eposining janriy tizimi, taraqqiyot bosqichlari va milliy epik an‘analardagi o‘rnini yaxlit ravishda tadqiq etdi. Natijada o‘zbek xalq tarixiy eposi mustaqil tadqiqot obyekti sifatida nazariy jihatdan asoslanib, uning janriy tabiati, tarixiylik me-zonlari va taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlashga salmoqli hissa qo‘shildi.

U.A.Jumanazarovning “O‘zbek folklori va tarixiy voqelik” (1991), “Xalq tarixi sahifalarini varaqlaganda” (2006), “El suygan baxshining epik olami” (2007) nomli monografiyalari, shuning-dek, “Tarixiy doston va tarixiy qo‘shiq munosabatlariga doir”, “Doston va tarixiy voqelik”, “O‘zbek xalq tarixiy eposi klassik namunalarining yaratilishidagi manbalar”, “Tarixiy eposni davrlashtirish masalasi haqida”, “Tarixiy eposning turlari va hozirgi ahvoli”, “Xalq eposining tarixiyliigi va tarixiy epos masalasi”, “Oysuluv” – sof tarixiy doston”, “Tarixiy dostonlar” kabi ilmiy maqolalarida o‘zbek tarixiy eposi nazariyasining muhim muammolari har tomonlama tadqiq etilgan.

Mazkur tadqiqotlarda tarixiy dostonlarning janriy tabiati, ularning shakllanish manbalari, tarix-iylik mezonlari, ilmiy tasnifi, tadrijiy taraqqiyot bosqichlari, xalq baxshilari repertuaridagi o‘rni, ijro an‘analari hamda poetik xususiyatlari chuqur nazariy tahlil qilingan. Shuningdek, tarixiy voqelikning epik talqini, tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima munosabati, tarixiy eposning milliy folklor tizimidagi o‘rni hamda uning janriy taraqqiyotiga oid muhim ilmiy xulosalar asoslab berilgan. Mazkur asarlar o‘zbek xalq tarixiy eposi nazariyasining shakllanishi va rivojlanishida muhim o‘rin tutadi hamda keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy manba vazifasini bajarmoqda.

U.A.Jumanazarov o'zbek folklorshunosligida qadimiy mifologik tasavvurlarning folklorga ta'siri, tarixiy afsona va rivoyatlarning shakllanish manbalari, etnonimik rivoyatlarda etnik jarayonlarning badiiy in'ikosi, shuningdek, real tarixiy shaxslar obrazining xalq nasridagi talqini kabi muhim ilmiy muammolarni atroflicha tadqiq etgan yirik folklorshunos olimlardan biri hisoblanadi. U o'zbek xalq nasrining qadimiy janrlari bo'lgan afsona va rivoyatlarni to'plash, tasniflash hamda nazariy jihatdan o'rganishga alohida e'tibor qaratib, mazkur janrlarning genetik asoslari, janriy tabiati va o'ziga xos xususiyatlarini ilmiy asoslab berdi. Ayniqsa, afsona va rivoyatlarning o'zaro umumiy hamda farqlanuvchi belgilarini aniqlashga doir olim tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy konsepsiyalar o'zbek xalq og'zaki nasri nazariyasining rivojida muhim ahamiyat kasb etadi.

U.A.Jumanazarov og'zaki nasr janrlarining tarixiylik xususiyatiga oid nazariy qarashlarini "Tarix, afsona va din" (1989), "Toponimika va xalq prozasi" (2005), "Xalq prozasi va ijtimoiy hayot" (2006) kabi fundamental asarlarida umumlashtirdi. Mazkur tadqiqotlarda afsona, rivoyat, tarixiy qo'shiq, doston va latifalarning tarixiy asoslari, ularning ijtimoiy-madaniy vazifalari, voqelikni badiiy aks ettirish tamoyillari hamda janriy taraqqiyot qonuniyatlari yaxlit yondashuv asosida chuqur ilmiy tahlil qilingan. Olim, ayniqsa, og'zaki nasr janrlarida tarixiy haqiqat va badiiy to'qima munosabati, mifologik tasavvurlar hamda tarixiy xotiraning o'zaro uyg'unligi masalalariga yangicha nazariy yondashuvni taklif etdi. Bu ilmiy qarashlar o'zbek xalq nasri janrlarini tarixiy poetika nuqtai nazaridan o'rganishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

U.A.Jumanazarovning ilmiy merosi o'zbek folklorshunosligida to'plangan boy ilmiy va folklor materiallariga yangicha nazariy-metodologik yondashuv asosida baho berilgani hamda ularning yaxlit tizim sifatida tadqiq etilgani bilan alohida ajralib turadi. Olim o'z tadqiqotlarida doston, rivoyat, afsona va tarixiy qo'shiqlar tarkibidagi tarixiy folklor namunalarini yaxlit tarzda tahlil qilib, ularning janriy tabiati, badiiy-estetik xususiyatlari, poetik tizimi hamda tarixiy voqelikni badiiy aks ettirish tamoyillarini ilmiy asosda yoritdi. Natijada tarixiy folklorning mustaqil tadqiqot obyekti sifatidagi maqomi yanada mustahkamlanib, uning janriy tizimi, tarixiy taraqqiyot qonuniyatlari va milliy folklorlarga o'rni anglashga xizmat qiluvchi mustahkam nazariy asos yaratildi.

U.A.Jumanazarovning ilmiy faoliyati nazariy tadqiqotlar bilan cheklanib qolmay, xalq og'zaki badiiy ijodi namunalarini to'plash, ilmiy tavsiflash va nashrga tayyorlash ishlari bilan ham uzviy bog'liq bo'ldi. U O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan Jizzax (1980), Buxoro (1981) va Toshkent (1983) viloyatlariga uyushtirilgan folklor ekspeditsiyalarida faol ishtirok etib, xalq og'zaki ijodining qimmatli namunalarini yig'ish, ilmiy muomalaga kiritish va kelgusi tadqiqotlar uchun manbalar bazasini boyitishga munosib hissa qo'shdi. Bu jihat olimning nazariy izlanishlari bilan amaliy folklorshunoslik faoliyati o'zaro uyg'unlikda rivojlanganini yaqqol namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, professor U.A.Jumanazarovning ilmiy merosi o'zbek folklorshunosligi taraqqiyotining muhim bosqichlaridan birini tashkil etadi. Uning tadqiqotlari milliy folklor ilmining nazariy-metodologik asoslarini mustahkamlash, tarixiy folklor janrlarini yaxlit o'rganish, xalq og'zaki ijodi namunalarini saqlash va ilmiy muomalaga kiritish hamda folklorshunos olimlarning yangi avlodini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda U.A.Jumanazarovning serqirra ilmiy faoliyati va boy ilmiy merosi nafaqat o'zbek folklorshunosligi, balki turkiy xalqlar folklorini o'rganish sohasida ham muhim ilmiy manba sifatida yuksak bahoga loyiqdir.

Adabiyotlar / References

1. U.Jumanazarov. *O'zbek folklori va tarixiy voqelik*. – Toshkent: Fan, 1991. – 144 b.
2. M.Jo'rayev. *O'zbek folklorshunosligi*. – Toshkent: FIRDAVS-SHOH, 2021. – B. 592.